שתי המלחמות של '48

הלל כהן

תהום פעורה בין מי שרואים במלחמת 1948 התגוננות מפני השמדה פיזית של היישוב היהודי ובין מי שרואים בה מלחמת התפשטות לצמצום הנוכחות הערבית בארץ. אבל למעשה, שני הנרטיבים האלה אינם סותרים זה את זה אלא דווקא משלימים

אוגוסט 2018

זה שבעים שנה מעלה מלחמת 1948 שאלה חוזרת ונשנית, המנוסחת לרוב כבחירה בין שתי אפשרויות המוציאות זו את זו: מי היה התוקפן במלחמה ההיא ומי נלחם מלחמת מגן מוצדקת? מי היה הנבל ומי הגיבור? האם שאפו היהודים לטהר את הארץ מתושביה הערבים, או שמא הערבים היו אלו שרצו לדחוק ממנה את המתיישבים הציונים? התשובות לשאלות האלה, כך נראה, נתפסות עד היום כהכרחיות לקביעה מיהו האחראי על היווצרות בעיית הפליטים הפלסטינים ואף על הדינמיקה המתמשכת של הסכסוך.

שתי הגישות הבסיסיות לשאלות הללו מוכרות לעייפה. מן המפורסמות הוא שהשיח הציוני הרשמי, והחוקרים הקרובים אליו, טוענים כי ערביי פלסטין המנדטורית ומדינות ערב שתמכו בהם נושאים באחריות הבלעדית לתוצאות מלחמת 1948, ובכלל זה להיווצרות בעיית הפליטים, משום שסירבו לקבל את הצעת החלוקה ומשום שיצאו למאבק מזוין כדי לסכל אותה. לעומת זאת, השיח הפלסטיני הרשמי והחוקרים הקרובים אליו מטילים את האחריות על הצד היהודי, ותולים את היווצרות בעיית הפליטים ברצון הבסיסי של הציונים לפנות את הערבים מפלסטין כדי להקים מדינה יהודית ובמעשי הגירוש והטבח שביצעו הכוחות היהודיים באוכלוסייה הערבית במהלך המלחמה.

המחלוקת הזאת איננה מפתיעה. אומות, כמו אנשים, נוטות להצדיק את עצמן ולהאשים את זולתן. אפשר להניח שרוב הפולמוסאים היהודים, לו היו נולדים פלסטינים, היו טוענים שהכוחות היהודים הם ה"אשמים", ולהיפך.

אולם האם אלו הן שתי האפשרויות היחידות? כלומר, האם הבנה אחת של המלחמה היא נכונה לחלוטין והאחרת שגויה לחלוטין, ויש להכריע ביניהן? מבט היסטורי מורכב יותר יחייב אותנו לראות תמורות ביחסי תוקפן-קורבן במהלך המלחמה, ומכאן גם מידה משתנה של אחריות לפעולות כיבוש הכפרים ועקירת תושביהם על ידי הכוחות היהודיים בקרבות השונים.

טענתי איננה שניתן ליישב בין הנרטיבים המוכרים מכיוון ש"האמת נמצאת איפשהו באמצע"; הבעיה שלפנינו איננה בעיה של מיצוע. שני הנרטיבים הללו משלימים זה את זה מסיבה אחרת: כל אחד מהם נוגע לתקופות אחרות ולמהלכים אחרים של המלחמה. הנרטיב הציוני משקף נאמנה שלבים מסוימים במלחמה אך דובריו מחילים אותו על המלחמה כולה ולפיכך חוטאים לאמת. הנרטיב הפלסטיני, לעומת זאת, משקף טוב יותר שלבים אחרים, אך גם במקרה זה דובריו מייחסים אותו למלחמה כולה ולכן גם הם מתרחקים מהאמת ההיסטורית. כדי להבין את צד האמת ואת צד ההגזמה בטיעוני כל אחד מהצדדים עלינו לבחון את מהלכי המלחמה מתחילתה ועד סופה.

המלחמה הבין-קהילתית

היסטוריונים של מלחמת 1948 נוהגים לחלק אותה לשתי תקופות עיקריות. התקופה הראשונה, שנמשכה כחצי שנה, מכונה המלחמה הבין-קהילתית, שכן במהלכה היהודים והערבים היו שתי קהילות פוליטיות עם סטטוס פוליטי זהה - שתיהן היו תחת שלטון המנדט הבריטי. תקופה זו החלה עם ראשית הלחימה, מיד אחרי הצבעת האו"ם על תוכנית החלוקה בסוף נובמבר 1947, ונמשכה עד להכרזה על הקמת מדינת ישראל ב-14 במאי 1948. התקופה השנייה של המלחמה, שנמשכה כשנה וחודשיים, ידועה כתקופת המלחמה הסדירה או הבין-מדינתית, מכיוון שהיא התנהלה בעיקר בין צבאות סדירים של מדינות ריבוניות. תקופה זו החלה עם פלישת צבאות ערב יום לאחר ההכרזה על הקמת המדינה, ב-15 במאי 1948, והסתיימה רשמית עם חתימת אחרון הסכמי שביתת הנשק בין ישראל לארצות ערב, ביולי 1949.

התקופה הראשונה, המלחמה הבין-קהילתית, החלה במתקפות ערביות על מטרות יהודיות. כלומר, היא החלה כמלחמת מגן של היישוב היהודי, ששאף בתחילה לצמצם את היקף הלוחמה. בחודשים הראשונים של תקופה זו היה לכוחות היהודיים יתרון מספרי מובהק אך הם הגבילו את מהלכיהם ההתקפיים בשל הנוכחות הבריטית בארץ. אין פירושו של דבר שהיוזמה נותרה בידיים ערביות; תוך ימים אחדים מתחילת ההתנגשויות החלו הכוחות היהודיים - ההגנה, האצ"ל והלח"י - ליזום אף הם פעילות התקפית מוגבלת. הקרבות בתקופה זו התנהלו משני הצדדים באמצעות כוחות מקומיים ולא סדירים שהסתייעו בלוחמים מבחוץ: מתנדבי צבא ההצלה בפיקודו של פאוזי אלקאוקג'י סייעו לערביי פלסטין, ויהודים מהתפוצות התנדבו לכוחות היהודיים.

הלחימה בחודשים הראשונים של המלחמה הבין-קהילתית התנהלה בשלוש זירות פעולה. בערים המעורבות השתמשו שני הצדדים בירי צלפים, בפיצוץ מטענים ובפשיטות קצרות טווח. במרחב הכפרי, כוחות ערביים תקפו יישובים יהודיים כמו כפר עציון, טירת צבי ויחיעם, וכוחות יהודיים פשטו על

כפרים ערביים דוגמת בלד א-שיח׳ וח׳צאץ. זירת לחימה שלישית הייתה בכבישים הבין-עירוניים: כוחות ערביים שלטו באש על צירי התנועה לירושלים היהודית ועל צירים נוספים, ויהודים פגעו בצירי תחבורה בין כפרים ערביים למרכזים עירוניים.

בתחילת אפריל 1948 פרסם העיתון **אלדפאע** את נתוניו לגבי ההרוגים הערבים והיהודים מתחילת הלחימה: 963 הרוגים ערבים, מתוכם 249 לוחמים, לעומת 1169 הרוגים יהודים, מתוכם 625 לוחמים. אף שיש מקורות שלפיהם מספר ההרוגים היהודים היה נמוך במעט ממה שמצוין כאן, וגם אם יש החולקים על מידת הדיוק בהבחנה בין אזרחים ללוחמים בשני הצדדים כפי שציין **אלדפאע**, אין מחלוקת שזהו סדר הגודל של הנפגעים בשלב זה של הלחימה. מכיוון שהאוכלוסיה הערבית בארץ מנתה פי שניים מהאוכלוסייה היהודית - כ-1.2 מיליון נפש לעומת כ-650 אלף נפש - שיעור ההרוגים היהודים מכלל האוכלוסייה היה גבוה פי שניים משיעור ההרוגים הערבים.

ימים מספר לאחר פרסום הנתונים הללו, המסכמים את ארבעת החודשים שחלפו מאז פרוץ הלחימה, חלה תפנית משמעותית באופייה של המלחמה הבין-קהילתית. בתגובת נגד להתקפה של צבא ההצלה של קאוקג׳י על שיירת יחיעם ועל משמר העמק, ולהצלחות של הג׳יהאד הקדוש בפיקודו של עבד אלקאדר אלחוסייני במתקפותיו על שיירות האספקה של ההגנה במרחב ירושלים, פתחה ההגנה בשורה של מבצעים התקפיים. בראשיתם נערך מבצע נחשון, שנועד לפתוח את הדרך לירושלים, וגם קרב הגנה על משמר העמק המשיך והפך למבצע לכיבוש הכפרים הערביים שסביב היישוב.

מתקפת הנגד היהודית התבססה על המתווה של תוכנית ד׳, שניסח הפיקוד העליון של ההגנה במארס 1948 לקראת הפינוי הבריטי והפלישה המתוכננת של צבאות ערב. מטרתה הוגדרה כך: "השתלטות על שטחה של המדינה העברית והגנה על גבולותיה, וכן גם על גושי ההתיישבות והאוכלוסייה העברית שמחוץ לגבולות". במילים אחרות, התוכנית התבססה על העיקרון של התקפה לצורך הגנה, ורכיב עיקרי בה היה כיבוש שטחים במטרה להחזיק בהם (להבדיל מפשיטות בזק).

יציאתו של ארגון ההגנה למתקפה בראשית אפריל 1948 סימנה את המהפך הראשון במלחמה. הכוחות היהודיים כבשו את הערים טבריה, חיפה וצפת ואת המרחבים הכפריים שסביבן, וכן את יפו. כתוצאה מכך נעקרו מערים אלו מאות אלפי תושבים ערבים. הכוחות הערביים נשחקו במהירות ולא זכו לאף הצלחה טריטוריאלית בשטחים שנועדו למדינה היהודית. הצלחתם המשמעותית היחידה הייתה בשטח שנועד למדינה הערבית: כיבוש גוש עציון, בסיוע צבא ירדני סדיר, ביום ההכרזה על הקמת מדינת ישראל.

אם כן, בתקופה זו של המלחמה הבין-קהילתית, כוחות ההגנה ויחידות האצ"ל והלח"י שפעלו במקביל אליהם הוכיחו עליונות צבאית מוחלטת וכבשו שטחים בתוך גבולות החלוקה ומעבר להם, על עשרות היישובים הערביים שבהם. הכוחות הפלסטיניים רוסקו בשבועות אלו כמעט לחלוטין. יותר משלוש מאות אלף פלסטינים נעקרו מבתיהם בערים ובכפרים שנכבשו בתקופה זו; כשבעים אלף עקרו לפני המעבר למתקפה וכרבע מיליון לאחר מכן. עם תום המבצעים הללו, ערב הכרזת העצמאות במאי 1948, הגיעה לסיומה המלחמה הבין-קהילתית.

כאשר בוחנים את קרבות הכיבוש הראשונים הללו בהקשרם המיידי - ולא בהקשר של ההיסטוריה הציונית כולה - אפשר לראות בהם תגובה הגנתית למתקפות הערביות. במידה רבה הייתה זו מלחמת אין ברירה. הכיבושים הראשונים של אפריל 1948 לא נועדו לגרש את התושבים הערבים, כלומר לא זו הייתה מטרתם הראשונה במעלה; הם נועדו לפתוח את הדרך לירושלים היהודית במינימום אבדות ולהסיר איומים של ממש באזורים אחרים של הארץ. לולא היו הערבים פותחים במתקפה, הכפרים באזורים אלו לא היו נעקרים.

גם מי שטוענים נגד הזכות היהודית לריבונות בארץ או מבינים את ההתנגדות הערבית להחלטת החלוקה של האו"ם לא יוכלו להתעלם מכך שההתקפות והכיבושים הראשונים של הכוחות היהודיים נערכו לאחר שמאות רבות של אזרחים ולוחמים יהודים נהרגו בשל חולשת ההגנה הנייחת והקריסה של שיטת השיירות הממוגנות. רק בתגובה למתקפות הערביות עבר ארגון ההגנה, באישור הדרג הפוליטי, להגנה התקפית שכללה כיבוש רכסים השולטים על צירי התנועה, ובמסגרת זו גם כיבוש הכפרים שנמצאו שם. וכי אילו חלופות עמדו בפני המתיישבים היהודים במשמר העמק וסביבותיה, או היהודים העולים לירושלים? לספוג אש בלי להגיב? להיפצע ולהיהרג מבלי להשיב אש?

לכך צריך להוסיף שבאותה עת עמדתו הרשמית של חאג' אמין אלחוסייני, המופתי של ירושלים וראש הוועד הערבי העליון, הייתה שעל מחצית היהודים בפלסטין המנדטורית לעזוב את הארץ מכיוון שהגיעו בחסות הקולוניאליזם הבריטי, בניגוד ליהודים הוותיקים יותר, שמבחינתו היו מורשים להישאר. אם כן, הייתה זו מלחמה שמטרתה המוצהרת הייתה לעקור מחצית מהיישוב היהודי, שככל הנראה לא היה לו לאן לפנות את עצמו.

ובאשר לטענה שהתנועה הציונית שאפה מלכתחילה לעקור את ערביי הארץ - טענה שנכונותה חלקית בלבד, ולא כאן המקום להאריך בנושא - הרי לשם כך נזקקה התנועה לעילה, וזו ניתנה לה בדמות המתקפות הערביות בראשית 1948; בלעדיהן לא יכלה לבצע את תוכניתה. ומי יודע? לולא פתחו הערבים במלחמה, אולי הקולות בתנועה הציונית שקראו לפתרון של שלום ושותפות עם הערבים היו גוברים על הקולות הטרנספריסטיים.

אין בכך כדי לטעון שכל מה שעשו הכוחות היהודיים בתקופת המלחמה הבין-קהילתית היה מוצדק והכרחי. קשה להבחין במדויק היכן הופכת הגנה עצמית, ובמסגרתה גם הגנה עצמית התקפית, למתקפה של ממש שמטרתה "לנקות" אזורים שלמים מתושביהם הערבים. המורכבות הזאת באה לידי ביטוי הן בניסוח של תוכנית ד' - המוגדרת כתוכנית הגנתית אך מציעה כלים התקפיים ומאשרת כיבוש שטחים וגירוש יושביהם - הן בפעולות בשטח של הכוחות היהודיים, שפעלו לעיתים מתוך היגיון טרנספריסטי ולא פעם ביצעו פשעי מלחמה שגם טענת ההגנה העצמית אינה מכשירה אותם, כגון גירוש אוכלוסייה אזרחית שאיננה לוחמת.

בה בעת, אין להתעלם מכך שהמניע העיקרי לכיבושים בשלב זה היה הגנה עצמית מפני סכנה מוחשית ומיידית, במיוחד לאור הפלישה הצפויה של מדינות ערב.

המלחמה הסדירה

המלחמה הבין-קהילתית הסתיימה, כאמור, עם ההכרזה על הקמת המדינה. יום לאחר מכן, עם פלישת צבאות ערב, החלה תקופת המלחמה הסדירה. מנקודת המבט של מדינת ישראל הצעירה, תקופה זו מתחלקת לשלושה תתי-שלבים של לחימה: שלב הגנתי, שלב הגנתי-התקפי ושלב התקפי.

השלב הראשון של המלחמה הסדירה נמשך כארבעה שבועות. בתקופה זו נעו יחידות צבא של ירדן, סוריה, מצרים ועיראק, ועמם כוחות קטנים ממדינות ערביות נוספות, לעבר שטחי פלשתינה-א"י המנדטורית. מטרתם המוצהרת הייתה למנוע את הקמתה של מדינת ישראל, ובניסוחו הדרמטי של מזכ"ל הליגה הערבית עבד אלרחמן עזאם: לפתוח במלחמת השמדה. ואולם הצהרות בצד, בדוחותיהם הפנימיים העריכו צבאות ערב, ובצדק, שאין ביכולתם להביס את הכוחות היהודיים, ואחד המניעים החשובים שבגינם הצטרפו בכל זאת למערכה היה הרצון למנוע את המשך עקירתם של פלסטינים מיישוביהם. היריבויות הפנימיות בין מדינות ערב היקשו על גיבוש תוכנית אסטרטגית מוסכמת, והעיקרון שהנחה את פעולתם היה לבתר את המדינה היהודית לאזורים ולכבוש שטחים רבים ככל האפשר. עם הפלישה התפרסו הכוחות הערביים בעיקר בשטחים שיועדו למדינה הערבית, ומיעוטם פלשו לתחומי המדינה היהודית. אל ירושלים רבתי, שהחלטת החלוקה הגדירה כאזור בינלאומי בחסות האו"ם, נכנסו הן כוחות יהודיים הן כוחות ערביים וניהלו ביניהם קרבות קשים.

בעקבות הפלישה מצא עצמו הצד הישראלי בנחיתות מספרית ונאלץ להילחם בכמה חזיתות במקביל מול עוצמת אש עדיפה. היה זה מצב שונה לחלוטין מזה ששרר בשבועות הקודמים, אז פעלו הכוחות היהודיים מול מיליציות מקומיות ולא מאורגנות ועקרו ממקומה אוכלוסייה אזרחית לא חמושה. עיקר מאמצי הכוחות היהודיים בשלב זה הוקדשו לקרבות בלימה קשים. רובם הוכתרו בהצלחה, אך ככלל הצבא הישראלי לא הצליח לעבור למתקפת נגד אפקטיבית מול הכוחות הערביים הסדירים. השינויים הטריטוריאליים בשלב זה היו לפיכך מוגבלים בהיקפם. עם זאת, עשרות אלפי פלסטינים עקרו מהשטחים שנכבשו על ידי הכוחות היהודיים, בעיקר מעכו ומכפריה וכן מהגליל המזרחי. ההצלחות הערביות היו ברובן מחוץ לתחומי המדינה היהודית המתוכננת, וכללו בין היתר את כיבוש הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים וכיבוש יישובים יהודיים בצפון העיר על ידי הלגיון הירדני, וכן כיבוש יישובים מבודדים בדרום על ידי המצרים.

ב-11 ביוני 1948 הסכימו הצדדים להפסקת האש שהציע האו"ם והלחימה פסקה למשך ארבעה שבועות, אף כי שני הצדדים הפרו את השקט מדי פעם.

הפוגה ראשונה זו במלחמה תמה כשסירבו הערבים לחדש אותה. כך החל השלב השני של המלחמה הסדירה. בשלב זה התרחשו קרבות עשרת הימים, מ-9 עד 19 ביולי 1948. קרבות אלו העידו על מהפך של ממש ביחסי הכוחות במלחמה הסדירה: צה"ל עבר מבלימה להתקפה וכבש שטחים נרחבים שהחלטת החלוקה ייעדה אותם למדינה הערבית - מרחב שפרעם-נצרת, אזור רמלה-לוד וכפרים בפרוזדור ירושלים - וזאת מבלי שניצב מול התנגדות של ממש (בחזית הנגב, לעומת זאת, התנהלו קרבות קשים ביותר מול הצבא המצרי).

סיבה עיקרית להצלחות צה"ל בשלב זה הייתה היתרון הישראלי המשמעותי בציוד ובכוח אדם. האמברגו שהטילה מועצת הביטחון על מכירת נשק למדינות הלוחמות פגע בערבים, שקיבלו את אספקתם מבריטניה שצייתה לאמברגו, אך לא בישראל, שהמשיכה לקבל נשק מהגוש הסובייטי במסגרת העסקה הצ'כית. נוסף על כך, המיליציות הפלסטיניות המקומיות כבר לא היוו גורם צבאי משמעותי; המסגרות הלוחמות שלהן רוסקו עוד לפני פלישת מדינות ערב.

גורלם של התושבים הערבים בשלב זה לא היה אחיד. בתום הלחימה נותרו רוב תושבי נצרת בבתיהם אף שקצין צה"ל נקט יוזמה לגרשם; בן-גוריון נתן הוראה מפורשת להימנע מכך בשל קדושת העיר לנצרות. את תושבי רמלה ולוד, לעומת זאת, גירש צה"ל באופן יזום ומאורגן. גם תושבי כפרים רבים בשפלה ובפרוזדור ירושלים נעקרו במהלך ימי הלחימה הללו. סך כל העקורים בשלב זה הגיע לכ-130 אלף איש.

בניגוד לשאר שלבי המלחמה, את השלב הזה שבו התחוללו קרבות עשרת הימים קשה לאפיין במובהק כהגנתי או כהתקפי-התפשטותי. מצד אחד, הערבים הם שהתנגדו להמשך ההפוגה. מצד שני, כוחות צה"ל עסקו במהלכי התפשטות שחרגו בבירור ממהלכים הגנתיים.

בתום קרבות עשרת הימים, ב-19 ביולי, החלה הפוגה נוספת במלחמה. זו נמשכה למעלה משלושה חודשים ואז הופרה ביוזמת ישראל: ב-15 באוקטובר 1948 יזם צה"ל מבצע התקפי נרחב בדרום הארץ ולאחר מכן בצפונה. כך החל השלב השלישי והאחרון של המלחמה הסדירה.

ליוזמה התקפית זו של ישראל, ששברה את ההפוגה השנייה לטובת מהלכי הכרעה, היו כמה סיבות. המצב של לא-מלחמה ולא-שלום והמשך גיוס המילואים הקשה על החברה והכלכלה בארץ ויצר תמריץ להכרעה. היה חשש שהקהילה הבינלאומית תכפה את יוזמת ברנדוט, שביקשה לקבע את גבולות המדינה החדשה על פי קווי ההפוגה הראשונה, ולאלץ את ישראל לסגת מהנגב. נוסף על כך, חלק מיישובי הנגב היו מנותקים מהרצף הטריטוריאלי היהודי שכן נמצאו בשטח שיועד למדינה הערבית.

אם כן, המבצעים בשלב האחרון של הלחימה נועדו לאפשר למדינת ישראל לחזור לשגרה, להרחיב את גבולותיה אל מעבר לקווי הפסקת האש וגם מעבר לגבולות החלוקה ולצמצם ככל האפשר את מספר הערבים שייוותרו בשטחי המדינה החדשה, מטרה שאפשר לכנותה טיהור אתני. במילים אחרות, הקרבות בשלב זה לא נועדו למנוע סכנת חיים קונקרטית ומיידית ואף לא להסיר סכנה מעצם קיומה של המדינה; העליונות הצבאית של צה"ל הייתה מוחלטת, יישובים יהודיים לא היו נתונים לאיום ויכולת הלחימה של הכוחות הערביים שאפה לאפס.

הלחימה העיקרית של צה"ל בדרום כוונה נגד הצבא המצרי הסדיר ודחקה אותו בקרבות קשים מאזור החוף הדרומי - אסדוד/אשדוד ומג'דל/אשקלון - וכן מאזור באר שבע. תושבי העיירות והכפרים הערביים באזורים שנכבשו, כמאה אלף איש, עקרו יחד עם הצבא המצרי הנסוג או בעקבות מתקפות ישראליות. צאצאיהם ממלאים כיום את מחנות הפליטים ברצועת עזה. רק שבטים בדואיים אחדים שסייעו לצה"ל או שמרו על נייטרליות נותרו בתחומי המדינה.

בצפון יצא צה"ל בשלב זה למבצע חירם, ובמסגרתו נכבש מרכז הגליל העליון כמעט ללא קרב. חלק מהכפרים הערביים שם נותרו במקומם. אחרים נעקרו, בין היתר בשל מעשי גירוש וטבח של יחידות צה"ל שכבשו את האזור. מעשי גירוש באזורים אלו נמשכו גם לאחר תום הקרבות. סך כל העקורים מכפרי הגליל במבצע חירם עמד על כשלושים אלף איש, ורובם הגיעו למחנות פליטים בלבנון.

אחד המאפיינים של מבצע חירם בגליל העליון היה מעשי הרג בלתי מובחנים בקרב אוכלוסייה אזרחית, שמטרתם הייתה לגרום לבריחה המונית של התושבים. כך נעשה בספסאף, במג'ד אלכרום, בעילבון, בסעסע ועוד. גם במבצעי הדרום היו מקרים דומים: בבאר שבע - ירי לא מובחן על אזרחים וגירוש תושבי המקום, ובדוואימה שבמורדות הר חברון - טבח גדול וגירוש תושבי הסביבה.

מבצעים צה"ליים מאוחרים יותר, מבצע חורב ומבצע עובדה, התרחשו באזורים מעוטי אוכלוסייה ואינם מעניינו כאן.

אל מעבר לשאלת העקירה

סקירתם של שלבי המלחמה השונים מובילה למסקנה שיש הבדל ניכר בין מניעי הלחימה של הכוחות היהודיים ונסיבות הגירוש של התושבים הערבים בתקופות שונות של המלחמה. כל אחת משתי תקופות המלחמה העיקריות החלה כהגנה עצמית - מול המתקפות של הפלסטינים במלחמה הבין-קהילתית ומול פלישת צבאות ערב במלחמה הסדירה - המשיכה בהגנה התקפית והסתיימה במתקפה יזומה נרחבת. כבר בשלבי ההגנה ההתקפית היו פעולות שנועדו לטהר את השטח גם מאזרחים לא מעורבים ולא רק מלוחמים. אך מכל שלבי הלחימה השונים, המתקפות שערך צה"ל לקראת סוף המלחמה, באוקטובר ובנובמבר 1948, חרגו באופן המובהק ביותר מפעילות הגנתית: אלו היו מבצעי התפשטות שנועדו בין היתר לצמצם את הנוכחות הערבית בשטח שבשליטה יהודית.

מחשבה נרטיבית לאומית המחלקת את המציאות לטובים הצודקים תמיד ולרעים המעוולים תמיד, אם מנקודת מבט פלסטינית אם מנקודת מבט ישראלית ויהודית, מתעלמת מההבדלים שבין שלבי המלחמה השונים ומנציחה שיח שטחי ועקר. יתרה מזו, לא בכל שלב של המלחמה אפשר לקבוע את הקו המבחין בין מלחמת מגן למתקפה. דוגמה ברורה לכך היא כיבוש לוד ורמלה וגירוש תושביהן במהלך קרבות עשרת הימים. ההנהגה הישראלית תפסה את הערים האלה שבמרכז הארץ כאיום אסטרטגי על המדינה היהודית ולכן החליטה לכבוש אותן למרות היותן מחוץ לגבולות החלוקה. האם מעשה הכיבוש של לוד ורמלה היה בגדר הגנה עצמית? לשאלה זו אי אפשר לתת תשובה חד-משמעית. עם זאת, אפשר לקבוע כי יש הבדל של ממש בין עקירת הכוח הצבאי הערבי מן הערים הללו ובין גירוש התושבים שחיו בהן, פעולה העולה בקנה אחד עם ההגדרה של טיהור אתני.

ולאחר כל זה, אנו נותרים עם שאלת הנסיבות השונות של עקירת הקהילות הפלסטיניות במהלך המלחמה. המחקר העוסק בשאלה זו חשוב, אולם יש לזכור כי בראש ובראשונה הפליטות איננה תוצאה של עקירת הפלסטינים מבתיהם - אם בכוח, אם מפחד ואם מתוך היענות לקריאה של מנהיגים - אלא

של מניעת שיבתם. אזרחים נוטים לעזוב אזורי לחימה; אולם הם הופכים פליטים אך ורק כאשר מונעים מהם לשוב לבתיהם או מגרשים את השבים לבתיהם לאחר תום הקרבות, כפי שקרה באופן מערכתי ומתמשך בשנים שלאחר מלחמת 1948.

הדיון על מידת הצדק במניעת השיבה הוא דיון אחר שאין מקום להאריך בו כאן, אבל יש לשים לב לשתי ההנמקות הישראליות המקובלות כיום נגד שיבת הפליטים, שהבדל משמעותי מבחין ביניהן. הנמקה אחת, הגורסת כי יש למנוע את שיבת הפליטים מפני שחזרתם תוביל לשפיכות דמים מתמדת, משקפת את ממד ההגנה העצמית במלחמה וממשיכה אותו עד ימינו, והיא מצדיקה עצמה בעיקרון של קדושת החיים. הנמקה שנייה, הגורסת כי אין לאפשר את שיבת הפליטים כדי לא לפגוע באופייה היהודי של המדינה, משקפת את השאיפה הציונית להקים מדינה יהודית שאוכלוסייתה הערבית מצומצמת ככל האפשר, ומהדהדת את מהלכי המלחמה שנועדו לבצר את הרוב היהודי ואת אופייה היהודי של המדינה. כמו ההתנהלות הישראלית במהלך המלחמה כולה, גם הנימוקים הישראליים העכשוויים נגד שיבת הפליטים נובעים משני הגיונות שונים שהתוקף המוסרי שלהם שונה.

הלל כהן הוא פרופסור חבר בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית. הוא מתמחה ביחסים ההדדיים שבין החברה הפלסטינית לציונות ולמדינת ישראל. פרופ' כהן עומד בראש מרכז צ'ריק לחקר הציונות, היישוב ומדינת ישראל. ספרו האחרון **תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי** פורסם בעברית בשנת 2013, באנגלית ב-2015 ובערבית ב-2018.
